

РЕЦЕНЗІЯ
НА МОНОГРАФІЮ І. С. ПОПОВОЇ
«ФУНДАМЕНТАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ МЕТАМОВИ
УКРАЇНСЬКОГО СИНТАКСИСУ (ОДИНИЦЯ, ЗВ'ЯЗОК, МОДЕЛЬ)»

(Попова І. С. Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель) : [монографія] / І. С. Попова. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2009. – 432 с.)

Ніколи і ні в кого не викликала принципових заперечень думка про те, що в мовній системі синтаксису відводиться найважливіше місце і що він являє собою явище найвищого порядку. Результативність комунікації безпосередньо залежить не лише від наявного відповідного лексичного запасу того чи того носія мови, але й від його вміння правильно та чітко встановлювати зв'язки між словами, словосполученнями, реченнями і т. ін. Найбагатший словниковий запас завжди піддається інвентаризації, однак мова невичерпна в поєднанні слів. До того ж саме в будові мови, у її граматиці, передусім у синтаксисі, виявляється національна специфіка. Виявлення особливостей та основних тенденцій розвитку граматичної системи тієї чи тієї мови належить до перспективних завдань сучасної лінгвістики. А відтак можна тільки вітати появу рецензованої праці, яка, безумовно, зробила свій внесок у розбудову синтаксичної теоретичної думки, оскільки, як зауважує сам автор, «пошуки шляхів чіткого й несуперечливого опису» фундаментальних граматичних категорій «надзвичайно важливі як у теоретичному, так і в практичному плані» (с. 2).

Українське мовознавство отримало комплексне дослідження фундаментальних граматичних категорій. Монографія Ірини Степанівни Попової є загалом успішною спробою систематизації таких основних понять сучасного синтаксису, як синтаксична одиниця, синтаксичний зв'язок, синтаксична модель. Дослідження вирізняється чіткою, продуманою структурою, передбачає традиційні складові елементи: вступ, чотири розділи, у кожному з яких наявна низка підрозділів, висновки та список використаної літератури (348 позицій).

Варто зауважити, що досить об'ємним за обсягом є вступ, де послідовно утверджується думка про специфічність синтаксису «як вершинного ярусу структури мови», в якому «зосереджені й скоординовані всі комунікативно значущі параметри лінгвістичних одиниць попередніх ярусів у найрізноманітніших їх виявах» (с. 20), наголошується на об'єктивних труднощах, що супроводжують вивчення й опис синтаксичного ладу мови, ідеться про особливу роль, «яку покликані відіграти метамовні побудови мовознавців, що вийшли на рівень синтаксису у своїх лінгвістичних пошуках і усвідомили нагальну потребу в побудові ефективно й несуперечливої системи опису синтаксичного ладу мови, зокрема мови української, такої системи, яка дозволила б одержувати об'єктивні й, отже, відтворені результати синтаксичного аналізу мовленнєвих ланцюгів і їх фрагментів і водночас бути достатньо простою, простою в тому плані, щоб цією системою могли користуватися у своїй практичній діяльності й учені, і педагоги, щоб вона була доступна всім, хто цілеспрямовано вивчає мову, навчає мови й використовує мову» [с. 21]. Науковець розставляє необхідні акценти для подальшого осмислення вузлових понять (синтаксична одиниця, синтаксичний зв'язок, синтаксична модель), керуючись насамперед тим, що «ясне й чітке усвідомлення сутності саме вказаних трьох синтаксичних категорій дасть можливість осмислити й визначити всі похідні від них синтаксичні конструкції, дозволить правильно вибрати опти-

мальну, максимально ефективну й несуперечливу процедуру синтаксичного аналізу» (с. 21).

У першому розділі «*Проблема метамови синтаксису у вітчизняній лінгвістиці*» закономірно репрезентовано метамовні проблеми синтаксису з огляду на те, що «навіть чи ще якийсь розділ мовознавства відзначається такою кількістю дискусій і представлений такою різноманітністю концепцій, тлумачень і поглядів» (с. 22), подано дефініції основних синтаксичних категорій із урахуванням відповідних параметрів. На передній план виводиться поняття речення, дефініції якого автор розглядає крізь призму десяти, на його думку, «найпопулярніших і найбільш доступних широкому читачу лексикографічних видань», що, вважаємо, є недостатньо переконливим, адже не зрозуміло, хто визначав їхню популярність і доступність, до того ж «широкому читачеві». Самі коментарі не викликають принципових заперечень. Щоправда, подекуди твердження є занадто категоричними, як-от: «Суворо говорячи, ні одна з цих дефініцій не визначає суті речення як синтаксичної одиниці й не відповідає ні трьом указаним вимогам загалом, ні навіть якійсь одній з них, але повною мірою» (с. 31), а деякі пояснення містять певні суперечності. Так, скажімо, аналізуючи ілюстративний матеріал (вірш Платона Воронька), Ірина Степанівна говорить про конструкції на зразок *З Німеччини; В Чернеччину* і т. ін. як про речення різного ступеня еліптованості, що суперечить загальноприйнятій класифікації речень за наявністю / відсутністю необхідних членів речення. Як відомо, еліптичні речення є одним із різновидів неповних речень, що відрізняється за своїми структурними і семантичними характеристиками від контекстуально та ситуативно неповних.

Заслуговує на увагу осмислення такої метамовної проблеми, як моделювання. Відповідно до позиції дослідниці, найбільш поширеною, реально функціональною графічною моделлю речення в україністиці є модель, яка спирається на граматику дерев залежності (с. 49), останнє витлумачується як «спрямований граф, у якому відтворюється процес деривації речення, компоненти якого кваліфікуються як вузли цього дерева, а синтаксичні зв'язки між цими компонентами – як його гілки» (с. 50). Автор демонструє найрізноманітніші зразки таких моделей, причому й подаючи один і той же ілюстративний матеріал у різних варіантах, залежно від того чи того представлення вершини дерева (с. 50–51). Впадає в око те, що більшість проаналізованих моделей репрезентує досягнення не вітчизняної, а зарубіжної науки, тобто в оригінальному вигляді такі моделі будувалися з урахуванням іншомовної національної специфіки. До того ж і запропоновані графи іноді породжують, так би мовити, омонімію, як-от, наприклад, для слова як стрижневого компонента конструкції і слова як компонента конструкції обрано графи, які вже використовуються, відповідно, для присудка і підмета (с. 57–58).

Не менш важливим у рецензованій монографії є питання про технологію синтаксичного аналізу мовленнєвих ланцюгів, орієнтованих на синтаксичні одиниці й синтаксичні відношення. Ірина Степанівна охоче вступає в дискусію щодо набору компонентів традиційної системи як головних, так і другорядних членів речення, детально зупиняється на проблемах словосполучення як синтаксичної одиниці, виокремлює базові моделі простого словосполучення (с. 84–85).

У другому розділі «*Система синтаксичних одиниць у сучасній українській мові*» з'ясовано сутність основних синтаксичних одиниць загалом і категорійні параметри речення й тексту як комунікативних одиниць зокрема; на окрему увагу заслужили похідні синтаксичні одиниці сучасної української мови, а також диференціація синтаксичних одиниць на аналітичні та аналітико-пошукові. І. С. Попова, відштовхуючись від того, що кожна синтаксична одиниця «являє собою певну матеріальну субстанцію зі своєю структурною організацією й своїми функціями

як у складі якихось інших, більших синтаксичних одиниць, так і як самостійна, окремо взята одиниця» (с. 91), веде мову, як мінімум, про дві сфери прямої компетенції синтаксису: побудова синтаксичних одиниць, тобто способи їх організації й відношення між їхніми компонентами, і функції синтаксичних одиниць, тобто їх роль і місце в мовленнєвому ланцюзі як конструктивних елементів. Звідси, відповідно, й узагальнення: «і номенклатура синтаксичних одиниць, і їх структурна організація, включаючи функції й відношення, повинні розглядатися точно в межах відповідного мовного рівня з його граничними як мінімально, так і максимально складниками, якими є, з одного боку, словоформа як компонент синтаксичної конструкції й тільки як її компонент, з іншого боку, власне синтаксична конструкція будь-якого характеру й будь-якої складності як деяка структурно-граматична єдність» (с. 92). Критично осмисливши синтаксичні наукові здобутки щодо поняття «синтаксична одиниця», дослідниця витлумачує останнє як «функціонально маркований і граматично впорядкований мовленнєвий ланцюг, який являє собою будь-яку змістову значущу послідовність слів, у тому числі й окрему словоформу» (с. 100). Згідно з авторською позицією, запропоноване визначення дозволяє кваліфікувати як синтаксичні одиниці найрізноманітніші мовленнєві побудови, здійснювані за допомогою якихось граматичних засобів (план вираження) і які містять у собі якусь інформацію семантичного чи функціонального характеру (план змісту).

Заслуговує на схвалення порушуване питання щодо принципів і процедури формування основних синтаксичних одиниць. Акцентовано на п'яти критеріях, які дають змогу зарахувати синтаксичні одиниці до системи основних, а саме: 1) адекватність граматичного ладу української мови; 2) функціональна детермінованість; 3) максимально можлива узагальненість у межах виконуваних функцій; 4) співвіднесеність з конкретним мовленнєвим ланцюгом чи його граматично значущим фрагментом, а отже, повнота й самодостатність; 5) зв'язаність з іншими одиницями системи (с. 104–105). Кожен із запропонованих критеріїв «проекується» на ту чи ту синтаксичну одиницю, що вкладаються в певну систему, пов'язану з кваліфікаційним аспектом предмета синтаксису й вибудовану на основі базових синтаксичних одиниць (с. 109). З-поміж основних синтаксичних одиниць вирізняються: *словоформа, словосполучення, словоз'єднання, речення, текст і надфразна єдність* (с. 113) (очевидно, логічніше було б подати в ієрархічному ряду спочатку *надфразну єдність*, а потім *текст*. – Ж. К.). Цілком закономірно, що посилений інтерес виявлено щодо сутності речення (до категорійних параметрів речення зараховуються предикативність, комунікативність, функціональність (с. 130) та тексту. Осмислення сутності останнього, щоправда, вимагає більш чітких узагальнень, як, власне, і саме визначення тексту спонукає до дискусії: «текст – це будь-яке комунікативно значуще, формально й змістовно завершене мовленнєве утворення, побудоване з певною прагматичною настановою» (с. 149). Якщо це «*мовленнєве утворення, побудоване з певною прагматичною настановою*», то чи можна однозначно стверджувати, що текстом може бути слово, словосполучення і т. ін. (с. 149).

Третій розділ «*Синтаксичні зв'язки слів у сучасній українській мові*» присвячено аналізу синтаксичного зв'язку як конструктивного компонента мовлення, номенклатури системних синтаксичних зв'язків та типів синтаксичних відношень, ураховуючи й позасистемні. Не залишається поза увагою науковця й таке складне питання, як синтаксична омонімія. У запропонованій роботі синтаксичний зв'язок розглядається як один із трьох найважливіших складників метамови сучасного синтаксису, що обов'язково передбачає не лише загальне його тлумачення як лінгвістичного явища, але й вияв системних відношень у середині яви-

ща, а отже, і побудову номенклатури його складників. Ірина Степанівна цілком слушно зауважує: «Парадоксальність окремих аспектів учення про синтаксичні зв'язки слів, а нерідко й вияви самого синтаксичного зв'язку як граматичної категорії, онтологічна її недетермінованість вимагають не тільки особливої уваги до різних сторін репрезентації цієї дуже складної категорії, але й певною мірою скрупульозності, навіть педантизму в її трактуванні, а тим більше в її осмисленні саме як конструктивного компонента висловлення» (с. 202–203). Ота скрупульозність, отой педантизм, про який говорить автор, наявні при осмисленні ключових понять монографічної праці.

Виходячи з усталеної в україністиці традиції аналізу синтаксичної структури мовленнєвих ланцюгів, із сучасних граматичних концепцій, із наявних тлумачень синтаксичних зв'язків і синтаксичних відношень дослідниця прагне виокремити найбільш суттєві параметри системних синтаксичних відношень, «які, з одного боку, були б суворо узгоджені з найбільш загальною з реально функціональних систем синтаксичних зв'язків слів, з іншого, давали б можливість у межах обраної метамови однозначно кваліфікувати деякі синтаксичні відношення як системні чи надсистемні» (с. 221). Це дає змогу диференціювати, скажімо, узгодження як повне, неповне (с. 236), смислове, порушене (с. 237); керування як сильне, слабке (с. 239), безпосереднє, опосередковане, субстантивне, ад'єктивне, адвербіальне, вербальне (с. 240), потенційне, або вільне, одновалентне, двовалентне, тривалентне (с. 241); прилягання як смислове, позиційне, інтонаційне (с. 243) тощо. Класифікаційна схема сурядного зв'язку передбачає сурядність, супідрядність, відкритий, закритий сурядний зв'язок (с. 246). В одному з підрозділів логічно порушено питання про нестандартні (позасистемні) синтаксичні відношення. Найбільш типовим і поширеним виявом позасистемного синтаксичного зв'язку, згідно з позицією І. С. Попової, є відсутність у відношеннях між деякою парою компонентів синтаксичної конструкції протиставлення за характером синтаксичної залежності та її напрямку (с. 248). Таку ситуацію ілюструють: кореляція, приєднання, пояснення, безсполучниковий зв'язок, переорієнтація, деформація (с. 248). Кожен із цих зв'язків піддається ґрунтовному аналізу, який загалом не є суперечливим, хоч і не позбавлений певних нелогічних моментів (наприклад, розглядається пояснення як тип синтаксичного зв'язку в системі другорядних відокремлюваних членів речення (с. 254), однак пояснювальні відношення встановлюються між предикативними частинами складного речення; «не вписується» в запропоновану схему витлумачення безсполучникового зв'язку (с. 256) і т. ін). Принагідно звертається увага й на такі позасистемні відношення, як-от: перерозклад, варіативність, опосередкування, розчленування, розподіл і екстраполяція (с. 261), сепаратизація, узагальнення, з'єднання, включення, аранжування, транспозиція, контактування, квазідомінація, зчеплення (с. 272–285). Переконані, що окреслені проблеми заслуговують на подальше, більш ґрунтовне, усебічне дослідження й обов'язково стануть окремим предметом зацікавлення як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

У четвертому розділі «Синтаксична модель як метамовна побудова» йдеться передусім про об'єкти моделювання в українському синтаксисі. Розглядається можливість уведення в практику моделювання операції контамінування образів, що, на думку І. С. Попової, значно розширює сферу застосування цього методу лінгвістичного аналізу, а водночас і характер тих об'єктів, які вивчаються й описуються за допомогою їх моделей (с. 317). Автор розмежовує моделі основних синтаксичних одиниць докомунікативного рівня, моделі речення та великих синтаксичних сполук, розуміючи їх як «певний інструмент лінгвіста», який «може вдосконалюватися й утілюватися в якісь нові форми» (с. 395).

Підсумовуючи сказане, зауважимо: українська граматики збагатилася ще однією науковою розвідкою, результати якої заслуговують на належне поцінування. Ірина Степанівна висловила свою, нову, нетрадиційну думку, яка спонукає до тих чи тих розмірковувань, викликає на дискусію. І дискусії будуть. Це цілком закономірно. Адже саме в них і народжується істина. Рецензована монографічна праця, гадаємо, сприятиме новим пошукам, новим підходам і появі нових наукових доробків. Її ж авторові принагідно хочеться побажати творчого натхнення й подальших наукових звершень на розлогіх граматичних теренах.

*Ж. В. Колоїз, доктор філологічних наук,
професор, завідувач кафедри української мови
Криворізького державного педагогічного університету*